

**BAXSHICHILIK EPOSINING MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI
TARBIYALANUVCHILARINI TARBIYALASHDAGI O'RNI**

Norimova Ozoda Abdulla qizi
Mamarizayeva Sunbula Foziljonovna
Eshdavlatova Xulkar Mengniqulovna

Annotatsiya: Ushbu maqolda xalq og'zaki ijodi namunalari xususan, baxshichilikni maktabgacha yoshdagi bolalarga o'rgatish texnologiyasi va uning o'ziga xos tomonlari yoritib berilgan. Albatta doston kuylash orqali bolalarda vatanga, o'z xalqiga va yaqinlariga bo'lgan ijtimoiy munosabatlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Dostonchilik, Xalq og'zaki ijodi, Baxshichilik, Alpomish, Go'ro'g'li

Boshqa xalqlarda bo'lgani kabi o'zbek bolalar adabiyotida ham uning ilk namunalari folklor asarlari tarzida yuzaga kelgan. Allalar, qo'shiqlar, ovutmachoqlar, erkalatmalar, sanamalar hali go'dakligidanoq bolalar qulog'iga quyib boriladi. Keyinchalik ular ertaklar, topishmoqlar, maqol va masallar, dostonlar tarzida bevosita bolalarning o'zlari tomonidan mutolaa qilinadi.

Dostonlar xalq og'zaki badiiy ijodining eng yirik janrlaridan biridir. Doston qahramonlarning o'zaro munosabatlari va kechinmalarini keng ko'lamda tasvirllovchi, ishqiy yoki fantastik mazmunga ega bo'lgan yirik hajmdagi she'riy asardir. Unda o'rni-o'rnida (asar ichida) nasriy parchalar ham berilgan. Dostonlar xalqning o'zi tomonidan aytilgan xalq tarixidir. Dostonlar har bir tarixiy davrning, sotsial tuzumning, xalq psixologiyasining xususiyatlarini badiiy formada aks ettiradi. Dostonlar xalq orasida yaratilgani uchun ijodkor xalq dostonlar orqali o'z orzu intilishlarini, his-tuyg'ularini ifodalaydi. Dostonlar hajm jihatdan ham voqelikni aks ettirish obrazlar sistemasining keng va atroflicha talqin etilishi jihatidan ham folklorning boshqa janrlariga nisbatan salmoqli. Shuning uchun ham dostonlarni ba'zan xalq romanlari deb yuritadilar. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida xalqimizning yuksak badiiy ijodiyoti asosida yaratilgan nomoddiy madaniy meros durdonalarini asrab-avaylash, xalq og'zaki ijodining qadimiy an'alarini tiklash va milliy qadriyatlarni izchil rivojlantirish, ijodiy uyushmalar hamkorligida baxshi va dostonchilar ijodining eng yaxshi namunalari targ'ib qilish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Ayni paytda baxshichilik va dostonchilik san'atining tarixi, baxshilar va dostonchilar ijodini mukammal o'rganish, bu borada fundamental tadqiqotlar olib borish, xalq og'zaki ijodi yodgorliklarini to'plash, nashr etish yuzasidan yana ko'pgina chora-tadbirlarni amalga oshirishga ehtiyoj sezilmoqda.

Dostonlarni odatida alohida avtorlar yaratadilar. Biroq asrlar davomida og'izdan og'izga o'tishi natijasida ularning birinchi ijrochisi unutilib, umumxalq ijodiga aylanib qoladi. Xalq dostonlarining turli sikllari, variant va versiyalari paydo bo'ladi. Ma'lumki folklordagi dostonchilikning asosiy xususiyati ijodiy protsessning kollektiv xarakteriga ega bo'lishidir.

Masalan, hikoya qilishlaricha Ernazar Baxshi Buxoro Amiri Nasrullo huzurida «Alpomish» dostonidan olti qo'y qo'yilgan emish. Bunda u qalmoqlar qo'lida tutqunda yotgan qahramonning Boychibor to'lpori yordamida qutqarilishini yangidan-yangi to'sqinliklar qo'shib, cho'za bergan emish. Oxiri sabr-toqati qolmagan Nasrullo o'zining janga minadigan otini egaratib, shoir ro'parasiga bog'lagan emish. Buni faxmlagan xushyor shoir shu epizodni dostonga kiritib, go'yo amirning oti Alpomishni qutqarishga jo'nagan va uni shu ot qutqargan qilib ko'rsatgan, shu bilan birga dostonning keyingi epizodlarini siqib, asarni tez tugatgan emish. Ma'lumki, xalq dostonlari qabilachilik tuzumining yemirilishi bilan yakka shaxs o'zining urug' va qabilalariga, jamoalariga qarshi kuch boshlagan davrlarda paydo bo'la boshladi. Ijtimoiy taraqqiyot davri, voqea-hodisalarning mavjud ertak, hikoyat, lirik she'r kabi janrlarga sig'may qolishi va voqealikni murakkab epik planda tasvirlashga bo'lgan talabning kuchayishi natijasida doston janri paydo bo'la boshladi. Shuningdek, o'tmishda tarixiy shaxslar faoliyati, xalq marosim qo'shiqlari, xalq ertaklari, xalqning hayot usuli va urf-odatlarini, turli harakterdagi manbalar doston janrining shakllanishiga turtki bo'lgan deyish mumkin. Xalq og'zaki ijodidagi doston janri o'zining

spetsifik xususiyatlari bilan yozma adabiyotdagi dostonlardan farq qiladi. Bu farq doston tematikasiga ham g'oyaviy, mazmunga ham, syujeti va kompozitsion qurilishda ham, obrazlar sistemasi va uslubida ham yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Bu farqlar asosan quyidagilar. Dostonlar qahramonlari dahshatli dushmanlari-devlar, yalmog'izlar, ajdaholar ustidan yakka kurashda g'olib chiqadi. Ana shu xususiyat xalq dostonlarining asosiy mazmunini tashkil etadi. Doston qahramonlari alp (solishtiring Alp Tegin, Alp Arslon, Alp Basmi, Alpomish) pahlavon, polvon qiyofasida tasvirlanadi. Dostonlarda qahramonlar arslon, sher, yo'lbars, qoplonga o'xshatiladi. Dostonlarda qahramonlarning tashqi qiyofasi jismoniy jihatdan ham, ideallashtiriladi. Bu narsa doston qahramonlarining dushmanlar bilan kurashida yaqqol seziladi. Jumladan, «Malika ayyor» dostonida Avaz bahaybat kelbatli, har panjasi 3,6,9, botmon keladigan Makotilni qumursqaga qiyos qiladi va yengadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xalq dostonlari qahramonlari bilan tanishtirish yuqori samara beradi. Bolalarda mardlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik fazilatlarini kuchayadi. Ona Vatanga muhabbat, istiqloлга sadoqat ruhida tarbiyalanadilar.

Ko'pchilik dostonlarda qahramonlarning jasorati yoshlik paytlarida namoyon bo'ladi. Alpomish 14 yoshida qalmoqlar yurtiga Barchin uchun boradi. Go'ro'g'li 6 yoshida Badgirni o'ldiradi, 9 yoshli Nurali bilan otasi Avazni qutqarishga yo'lga chiqadi. Xalq dostonlariga xos bo'lgan yana bir xususiyat ota-onaning uzoq safar oldidan o'z farzandiga nasihatidir. Chunonchi, «Ravshan» dostonida Hasan Ravshanni qahramonlikka, jasoratga, adolatli va insonparvar bo'lishga undaydi. Dostonlarda sevgi va muhabbat, ma'shuqalarining qahramonligi, kanizaklar ham alohida romantik ruh bilan tasvirlangan. Doston syujetida qahramonlar minadigan ot asosiy o'rinni tutadi. Bedov, Tulpor, G'iro't, G'irko'k nomlari bilan beriladigan otlar doston bosh qahramonlarining sarguzashtlarida yaqin yordamchi sifatida ifodalanadi. Ot yordamida uzoq masofalarni qisqa muddatda bosib o'tadi, katta-katta ishlarni bajaradi. Dostonlarda qahramonlarning devlarga qarshi ko'rashi va ularni o'z izmiga solib olishlari ham tasvirlangan. Bunday obrazlar «Malikayi ayyor», «Yunus pari», «Balogardon» kabi dostonlarda uchraydi. Umuman folkloridagi doston janrining yozma adabiyotdagi dostonlardan farqlovchi shunga o'xshash juda ko'p xususiyatlari mavjudki, ular tematik jihatdan ham g'oyaviy badiiy jihatdan ham g'oyaviy badiiy jihatdan ham bir-birini takrorlamaydi. Doston janrini tematik va g'oyaviy mazmunga qarab quyidagi xillarga ajratish mumkin:

1. Qahramonlik dostonlari («Alpomish»)

2. Ishqiy romantik dostonlar («Ravshan» va Go'ro'g'li siklidagi dostonlar).

3. Tarixiy dostonlar. («Shayboniyxon», «To'lg'onoy» kabi)

4. Kitobiy dostonlar, «Bahrom va Gulandom», «Oshiq G'arib va Shoxsanam» va boshqalar

«Alpomish» dostoni mashhur xalq qahramonlik eposidir. «Alpomish» qahramonlik, vatanparvarlik, xalqlar do'stligi, birodarlik, chin sevgi va sadoqatni kuylovchi dostondir. Bu doston qadim zamonlarda vujudga kelib, asrlar davomida xalq baxshilari, shoirlar tomonidan kuylanib, takomillashib bordi. Bu doston xalq baxshilarining sevib qo'yaydigan asardir. Birorta o'zbek baxshisi yo'qki, «Alpomish» dostonini zavq-shavq bilan kuylamagan bo'lsin. Shuning uchun «Alpomish» dostonining o'zbek shoir va baxshilari tomonidan kuylanib kelgan va folklorshunoslikka yozib olingan 30 dan ortiq varianti bor.

Ana shu varintlari orasida eng mukammali va badiiy jihatdan pishiq ishlangani Fozil Yo'ldosh o'g'lidano yozib olingan variantdir. Bu variant 1939 yilda Hamid Olimjon so'zboshisi bilan chiqdi. «Alpomish» dostoni turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlarda ham «Alpomish» dostonining turli variantlari bordir. «Alpomish» dostonining kurtaklari, patriarxal qabilalar hayotiga borib taqaladi. Dostonda ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, sinfiy ziddiyatlarning chuqurlashuvi, qabila kambag'allarining qul qilinishi hamda feodal munosabatlarining shakllanishi tasvirlangan. Ilmiy adabiyotlarda «Alpomish» dostoni XVI asrda to'la shakllangan deb ko'rsatiladi.

Ammo, Alpomish qaysi davrda yaratilgan bo'lmasin, unda xalq tarixi va kurashi, ozodlik uchun intilishi, xalq urf-odatlarini o'zining yorqin badiiy ifodasini topgan. «Alpomish» dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'li og'zidan yozib olingan varianti eng mukammali, o'zbek va boshqa xalqlari kitoblari orasida mashhuri hisoblanadi. Shuning uchun biz quyida ana shu Fozil shoir variantining qisqacha syujetini keltirish va shu haqda fikr yuritishni lozim ko'rdik. Qadim zamonlarda o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida Dobonbiy degan o'tgan ekan. Dobonbiydan Alpinbiy ismli farzand tug'ilibdi. Olpinbiydan esa ikki o'g'il paydo bo'libdi. U kattasiga Boybo'ri, kichigiga Boysari deb ism qo'yibdi. Dobonbiy o'z mamlakatining boyligini ikkiga bo'lib, uni Qo'ng'iro't va Boysun deb ataydi. Biriga katta o'gli Boybo'rini, ikkinchisiga kichik o'g'li Boysarini xukmdor etib tayinlabdi. Boybo'ri bilan Boysari farzand ko'rmaydi. Hatto to'yda odamlarning gapini eshitadilar. Ular farzandsizlikdan eziladilar. Nihoyat Boybo'ri bilan Boysarining xotinlari xomilador bo'ladilar. Boybo'ri o'g'il ko'radi ismini Hakimbek qo'yadi. Boysari esa qizlik bo'ladi, ismini Barchin qo'yadi. Aka-ukalar farzandlarimiz voyaga etsa quda bo'lamiz deb ahd qilishadi. Hakimbek yoshligidanoq pahlavon bo'lib o'sadi, atrofdagilar uni pahlavon ya'ni «alp» deb atay boshlaydilar. Barchin ham go'zallikda, aql-idrokida yagona bo'lib o'sadi.

Kunlarning birida Boybo'ri bilan Boysari o'rtasida nizo kelib chiqadi. Buning sababi Boybo'ring o'z ukasi Boysaridan zakot talab qilishi edi. Akasiga zakot berishni istamagach Boysari o'z urug'i bilan qalmoq eliga pano'z izlab ketadi. Yo'lda Boysari chorvasi qalmoqlarning ekin erlarini payhon qiladi. Bundan qattiq g'azablangan Qalmoqshoh Boysariga dushmanlarcha munosabatda bo'ladi. Qalmoqshohning 90 alp yigiti bo'lib, Barchinga oshiq bo'lib qoladilar. Zo'ravonlarcha sovchi yuboradilar. Mana shunday bir paytda Barchin qalmoq xukmdorining zo'ravonligiga qarshi o'zini qutqarish uchun harakat qiladi. Otasining mushkul ahvolga tushib qolganligini ko'rib, o'z talantini ishga soladi. Qalmoqlardan qutilish yo'lini izlaydi. Shu maqsadda 4 shart qo'yadi. Shart bajargan qishiga xotin bo'lishga tayyor ekanligini bildiradi. Shartlarning birinchisi ming qadam joydan tangani urish, ikkinchisi 90 alpni kurashdan yengib chiqish, uchinchi kamon otganda yoyi sinmaslik, to'rtinchisi poygada o'zish edi.

Lekin, Barchin Alpomishni sevardi. Shuning uchun u Alpomishga xabar yuboradi. O'zining ahvoli va shartlarini bildiradi. Alpomish xabarni eshitgach, qator sarguzashtlardan so'ng qalmoqlar yurtiga yetib keladi, Qorajon bilan do'stalashadi. Alpomish bilan Qorajon bir taraf, alplar bir taraf bo'lib ko'rash boshlaydilar. Barchin qo'ygan shartlarni bajargach yana bir qancha sarguzashtlardan so'ng o'z yurti Qo'ng'iro'tga Barchinni olib qaytadi. Murod-maqsadiga etadi. Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki, «Alpomish» dostoni turli baxshilar tomonidan turlicha kuylangani sababli, uning syujetida turli harakterdagi o'zgarishlar mavjud. Bir variantga mavjud bo'lgan epizod ikkinchisida tushib qolgan yoki boshqacha planda berilgan. Hatto ma'lum tarixiy sharoitga xos bo'lgan ayrim yangi voqealar kirib qolgan. Ayrim obrazlar bir asarda bir xil talqin qilinsa, ikkinchisida ikkinchi xil beriladi. Jumladan, Barchin shartlari ba'zi variantlariga 2 ta ayrimlarida 3 ta xolos. Dostondagi voqea-hodisalar Boysun va Qo'ng'iro'tda yuz berganligi aniq aytiladi. Qo'ng'iro't qabilasi eng qadimgi qabilalardan bo'lib, u o'zbek, qozoq, qoraqalpoq va turkmanlarning urug'laridandir. Qo'ng'iro't qabilasi asosan chorvachilik bilan shug'ullangan ular Amudaryo yoqasi va Boysun ko'li atrofida ko'chmanchilik bilan hayot kechirishgan. Dostonda tasvirlangan poyga o'tkazilgan joy Boboxon tog'i Termiz yaqinidadir. «Alpomish» dostonning boshqa xalqlarda mavjud bo'lgan variantlarida ham Amudaryo yoqasi, Boysun atrofi qayd etiladi. Bo'larning barchasi «Alpomish» dostoni Surxandaryo territoriyasida yaratilganligi va boshqa joylarga ham tarqalib shuhrat qozonganini ko'rsatadi. Mustaqil taraqqiy etayotgan mamlakatimizda bunyodkorlik, yaratuvchilik harakatlarining avj olishi yosh avlodda yuksak ma'naviy fazilatlarini shakllantirish, Ona Vatanga muhabbat va sadoqat hissini tobora kuchaytirmoqda, mustaqillik davri shaxsi kamol topmoqda. Bu esa xalqimizning azaliy orzusi bo'lgan mustaqillikni teran anglash, qadimiy tarixiy merosimizni, ma'naviy boyliklarimizni haqqoniy o'rganishga ahamiyat berishni yanada kuchaytirmoqda. Jumladan, Respublikamizda «Alpomish» dostonining 1000 yilligi, muqaddas kitob «Avesto» ning 1700 yilligi tantanalari

fikrimizning yaqqol dalilidir. Xalq ogʻzaki ijodi xazinasi boʻlgan doston, ertak, qoʻshiq, lapar va boshqalarni xalq yaratadi, u ogʻizdan ogʻizga oʻtib asrlar osha yashab keladi.

Milliy folklorshunosligimizning tarixiy manbalaridan shu narsa maʼlumki, Har bir xalqning baxshisi boʻlgani kabi bek baxshilari, ertakchi va qoʻshiqchilari doston, rivoyat, ertaklarni tinglovchilar davrasida ijro etganlar. Voqea – hodisalar, qahramon kechinmalarini ularning ovozini oʻxshatish, soʻzini aytish, siymosini, harakat va holatini oʻxshatish, bajarish va soʻz orqali yetkazganlar.

MTTda doston qahramonlarini suratlarini koʻrsatish va baxshilarning ijodlarini eshittirish orqali koʻpgina ijobiy sifatlar rivojlantiriladi. Alpomish, Goʻrogʻlidek mardli va jasurlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik fazilatlarini rivojlantiriladi.

Xulosa qilib aytganda, baxshichilik sanʼati oʻtmish ajdodlarimiz tafakkur gulshani, ahloqiy-maʼnaviy madaniyat chashmasi ekan, ularni bugungi folkloriy jarayonlar asosida tadqiq etmoq muhim vazifalardan hisoblanadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning koʻpchiligini ertak, qoʻshiq, topishmoq maqol, tez aytish kabi xalq ogʻzaki ijodi asarlari tashkil etadi. MTTda dostonlardan parchalar oʻrgatish ham foydadan xoli emas. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga toʻla-toʻkis javob beradigan asarlar ham maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun qoʻl keladi. Ammo shu narsani ham taʼkidlab oʻtish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim, xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga xos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qoʻyiladigan Davlat talablari. – T.: 2018.
2. Alaviya M. Oʻzbek xalq marosim qoʻshiqlari.-T.:Fan,1974.
3. Alimov S. Folklor janrlari munosabatida ijro va badiia.-T.,1992.
4. Alpomish. Doston. Aytuvchi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, nashrga tayyorlovchilar: H.Zarifov, T.Mirzayev.-T.:Sharq,1999.
5. Alpomish. Doston. Aytuvchi Xushvaqt Mardonaqulov, nashrga tayyorlovchi T.Turdiyev.-T.:Yozuvchi,1998.
6. Alpomish. Doston. Aytuvchi Berdi baxshi, nashrga tayyorlovchi T.Mirzayev. – T.:Yozuvchi,1999.
7. Alpomish- Oʻzbek xalq qahramonlik eposi. –T.:Fan, 1999.